

K teleologickému pojetí změn v historii jazykového systému

Stěží lze pochybovat o tom, že k nejvýznačnějším tezím Romana Jakobsona patří jeho teleologické pojetí změn hláskového systému: toto pojetí od počátku stavěl do protikladu proti mechanistickému výkladu takových změn, ať už takový výklad argumentoval např. ekonomicky úspornější prací mluvidel, jindy zase působením činitelů estetických. Všem takovým mechanistickým výkladům bylo obvykle společné to, že si nekladly otázku cíle, účelu, jemuž promluvy danou soustavou realizované v jazykovém společenství slouží, a dále to, že nebraly v úvahu chápání jazyka jako vícerovinné soustavy znaků. Jak velký význam Jakobson tomuto účeloslovnému pojetí jazykových změn přikládal, o tom svědčí, že mu věnoval už ve dvacátých letech (dne 13. ledna 1927) přednášku, kterou proslovil v zasedání krátce předtím ustaveného Pražského lingvistického kroužku. Celé znění té přednášky se bohužel nezachovalo,¹ byl však otištěn její dosti podrobný výtah v Časopise pro moderní filologii. Jaký význam Jakobson sám tomuto výtahu připisoval, je zřejmé z toho, že jej v anglickém překladu umístil na nejvýznamnější místo prvního svazku svých *Selected Writings*, který vyšel v Haagu 1961 (str. 1–2) pod názvem „The Concept of the Sound Law and the Teleological Criterion“.²

Je u nás obecně známo, že účeloslovné pojetí jazykového vývoje, později rozšířené na všechny jazykové roviny, nejen na hláskové změny, bylo u nás poprvé koncipováno na půdě pražského Kroužku, takže se tu stalo (i zásluhou V. Mathesia, B. Havránka, B. Trnky i řady dalších badatelů) trvalým základem jazykovědného výzkumu bohemistického a obecně vědného všech českých i slovenských pracovišť. Havránkovi vděčíme i za souborný výklad zásad Kroužku, jak jej podal v hesle „Strukturální lingvistika“ v *Ottově Slovníku naučném nové doby*.³ Autor tam přehledně a jasně pojednává o účeloslovném pojetí dílčích soustav jazykového systému, především ovšem dílčí soustavy fonologické a gramatické. Zde však náš tehdy nejvýznamnější představitel pražské koncepce neváhá doznat, že v oblasti slovníkové (tedy v lexikologii) se jazyková struktura jeví méně výrazně než v jazykových oblastech fonologické a gramatické.

Těto skutečnosti si byli představitelé pražské koncepce vědomi už dříve. Je to zřejmé z jejich výkladů z konce let dvacátých: už tehdy, spolu s Jakobsonem,

¹B. T. (= B. Trnka), *Pražský lingvistický kroužek (teze referátů)*, ČMF 14, 1928, s. 182–186 (k Jakobsonově přednášce zde viz s. 183–184).

²F. Jakobson, *The Concept of the Sound Law and the Teleological Criterion*, in: *Selected Writings I* (The Hague: Mouton 1961), s. 1–2.

³B. Havránek, *Strukturální lingvistika*, in: *Ottův slovník naučný nové doby VI/1*, 1940, s. 455–457.

připravovali své později proslavené teze, hlásající funkčně strukturní pojetí jazykového systému, jak je chystali pro Prvý slavistický kongres svolaný do Prahy na rok 1929.

Teze byly kongresu předloženy a jím schváleny; bohužel však byly kongresovým účastníkům předloženy jen na volných listech a nebyly ani dodatečně vydány tiskem, prostě proto, že soubor sjezdových publikací nikdy knižně nevyšel. Aby jejich znění bylo trvale zachováno, vydal Ústav pro jazyk český ČSAV za pisatelovy redakce jejich text v roce 1970 spolu s dávnou Mathesiovou přednáškou O potenciálnosti jevů jazykových (z roku 1912) jako první svazček nové řady Prameny české a slovenské lingvistiky pod názvem U základů pražské jazykovědné školy.⁴ Teze tu zaujímají s. 35–65. Na s. 56 až 57 se v nich hovoří o lexikologii (nauce o slovníku). Práví se o ní, že se nemůže omezit jen na studium původu jednotlivých slov a na změny jejich významů, ač jejich zkoumání je významné pro obecnou psychologii a pro kulturní dějiny. Na takovém studiu však lexikologie nesmí přestat, protože slovník není jen pouhý shluk jednotlivých slov, ale naopak složitý systém, v němž všechny položky jsou ve vzájemném vztahu a jsou navzájem nezaměnitelné.

Odmítá se tu názor řady lingvistů, podle nichž slovník – na rozdíl od uspořádaného systému morfologického – lze prý třídit jen čistě vnějškově, tj. řazením slov podle abecedy. Proto se prý snad nikdy nepodaří sestavit jednotky lexika s takovou jasností a přehledností, s jakou lze sestavit jednotky plánu morfologického. Jestliže však se sémanticky blízké složky lexika navzájem vylučují a jsou ve vzájemném vztahu, pak „slova tvoří systémy, formálně analogické se systémy morfologickými, a je nutno, aby tyto systémy lingvisté studovali“ (Teze, s. 57). Každý jazyk, praví se tamže dále, „v každé době má svůj vlastní lexikální systém. Osobitost každého takového systému zvlášť jasně vystupuje, srovnáme-li je spolu: při tom je zvláště zajímavé srovnávat jazyky blízké příbuzné, neboť zejména při velkých shodách slovníkového materiálu vyniknou pak zvláště jasně individuální rysy jednotlivých lexikálních systémů.“

Teoretické požadavky na průzkum slovníkového systému, jak byly formulovány v pražských tezích ze sklonku dvacátých let, lze srovnat s praktickou realizací, již se tyto požadavky dočkaly v dosavadním životním díle Igora Němce, význačného badatele v daném oboru. Nelze nevidět, jak se v jeho díle obdivuhodně splňují teoretické požadavky na průzkum české lexikální stavby. Budeme se tu alespoň stručně zabývat nejprve jeho obsáhlou monografií, vydanou již v roce 1968, jež byla založena na studiu bohatého českého materiálu, který byl shromážděn v přípravných pracích pro chystaný Staročeský slovník.⁵ Materiál průzkumu se datoval od čtrnáctého století a byly v něm trvale sledovány postupy, které se projevovaly ve vývoji české lexikální zásoby až po novou dobu.

⁴B. Mathesius et al., *Teze předložené Prvému sjezdu slovanských filologů v Praze*, in: *U základů pražské jazykovědné školy*. Red. J. Vachek. Academia, Praha 1970, s. 35–65.

⁵I. Němec, *Vývojové postupy české slovní zásoby*, Studie a práce lingvistické 7, Academia, Praha 1968.

Nutno dodat, že při hodnocení tohoto rozsáhlého materiálu spolupracovali s I. Němcem (jako vedoucím pracovníkem) i další členové jím vedeného kolektivu. V některých zvláště významných bodech byli konzultováni také význační čeští bohemisté, zejména B. Havránek a Vl. Šmilauer. I. Němec jako vedoucí kolektivu se přirozeně opíral i o výsledky svých vlastních dřívějších prací (jmenujme tu alespoň Němcovu významnou stať o slovotvorném systému českého slovesa z roku 1964⁶) a ovšem i badatelů jiných. Zvláště pak je tu třeba uvést souborný výklad Havránkův o vývoji spisovného jazyka českého, který vyšel už v roce 1936 v druhé řadě Československé vlastivědy.⁷ Všechny takové i další prameny, z nichž čerpal, zaznamenává I. Němec ve své zde komentované monografii na s. 178n.

Je třeba ještě alespoň zběžně poukázat na kvantitativní stránku komentované monografie – zkoumaný staročeský materiál, přehledně abecedně seřazený a čítající ne méně než devět stran husté sazby, je v Němcově textu soustavně konfrontován s odpovídajícím materiálem novodobým. Těmito konfrontacemi autor – aniž to výslovně zdůrazňuje – velmi uspokojivě plnil požadavek pražských tezí předložených pražskému slavistickému sjezdu roku 1929. Tyto teze, jak tu o nich před okamžikem byla řeč, doporučovaly vzájemné srovnávání lexikálních systémů jazyků geneticky příbuzných, aby se při blízké korespondenci jednotlivých lexikálních položek mohly jasněji projevit vývojové tendence srovnávaných lexikálních systémů. Je nesporné, že srovnávání dvou po sobě následujících vývojových období jednoho a téhož jazyka může splňovat touž funkci jako srovnávání dvou různých, ale geneticky příbuzných struktur.

Přistupme nyní k problému motivace změn v lexikálním subsystému. Odpověď na tuto otázku může být ovšem motivována zase jen teleologicky. Velmi často šlo v procesu pojmenovávání o potřebu dát jméno nové skutečnosti, která se před jazykovým společenstvím vynořila v důsledku změněné situace sociální, kulturní nebo ekonomické. Je zcela přirozené, že v takových případech se sahávalo k lexikálním výpůjčkám, ať už z jazyka příbuzného nebo cizího.

Nešlo při tom ovšem jen o vytváření české naukové terminologie, k němuž velmi hojně docházelo v období českého národního obrození a jemuž byla v českých kulturních dějinách už odedávna věnována náležitá pozornost naší bohemistiky. Právem tu byla oceňována záslužná činnost družiny Jungmannovy a generací, které stály u počátků revuí Krok a Časopisu českého museum (podrobněji o jejich práci píše Havránek ve Vývoji spisovného jazyka českého, s. 86n.). Ve vytváření nových pojmenování tu vydatně napomáhala pomoc spřízněných slovanských jazyků, hlavně polštiny a ruštiny. Ale ovšem již mnohem dříve šlo o výpůjčky z jazyků geneticky nepřibuzných – především z jazyka německých kolonistů, zvaných do Čech pro svou řemeslnou dovednost. Od nich naši předkové získávali vyhraněné okruhy slov ze střední horní němčiny (byly to hlavně

⁶I. Ně m e c, *A Diachronistic Approach to the Word-Formative System of the Czech Verb*, in: *Travaux Linguistiques de Prague 1*, Academia, Praha 1964, s. 173–182.

⁷B. H a v r á n e k, *Vývoj spisovného jazyka českého*, in: *Čs. vlastivěda II*, 1936, s. 1–146.

výrazy z oblasti vojenské, jako *helm, houf, dráb, hejtman, fasovati* atp.), jindy zase šlo o pojmenování pro oděvy a jejich součásti (např. *cícha, knoflík, krejzlík* atp.). Často bývaly takové výpůjčky hodnoceny citově záporně (jako *čachr, kejklíč, žert* atp., viz u Němce s. 141n.). Ještě dříve byla ovšem přejímána terminologie náboženská, ať už zase ze stř. horní němčiny (jako *fara, křtítí, biřmovati, jeptiška, klášter* atp.) nebo přímo z latiny (*advent, apoštol, funus, kostel, krypta*). Se starým feudálním společenským řádem do češtiny přirozeně pronikly výpůjčky jako *hrabě, říše, rychtář, clo* atp. – V oblasti náboženské by sem mohlo patřit i Štítného *svědomie* (podle latinského *conscientia*), jež však Němec vykládá jinak (jako „vědomí společné s vědomím jiné osoby“). Zvláštní případ představovala slova překládající jen dílčí složku výrazu (jako *bavlna, vánoce, drnomistr* – zpravidla emotivně zabarvená).

Někdy se však čeští mluvčí obešli bez výpůjček z cizích jazyků – jako by se pokoušeli zjistit, zdali by se s novými vyjadřovacími potřebami mohli vypořádat pomocí těch prostředků, které měla dosavadní norma pro nový úkol k dispozici, zpravidla po jisté jejich adaptaci. Němec ukazuje, jak někdy bývalo k novým úkolům použito prostředků, jež v dosavadní normě poskytoval plán morfológico-morfemický: tak např. uvádí příklady desuffixace, zpravidla ovšem realizované později, jež dala vznik slovním položkám jako *vak, láhev, rakev* (jakožto domnělým základům doložených domnělých odvozenin od výrazů *váček, lahvice, rakvice*). Jindy zase došlo k jisté adaptaci v plánu syntaktickém (např. k dereflexivizaci původního *smeknouti se*, vedle něhož vzniklo nereflexivní *smeknouti*, např. *klobouk* – viz u Němce odst. 20.21 a 21.1). Ve všech takových případech šlo ovšem zas o změny motivované teleologicky, když se nový způsob jevil jako funkčně vhodnější než způsob starý.

Pozoruhodné je, že Němec při takových výkladech objevoval nové etymologické skutečnosti, popř. opravoval výklady tradiční. Sem patří např. Němcův výklad výrazu *pósobiti*: toto imperfektivní sloveso podle něho vzniklo depreffixací z dříve už v staročeských textech běžného perfektiva *spósobiti*. Imperfektivní tvar *pósobiti* Němec přesvědčivě spojil s významem ‚vést do postavení po sobě‘, odtud *seřaditi, sešikovati*. Podobně prefigované stč. *scházeti* původně označovalo jen pohyb shora dolů, odtud pak vznikl sekundární význam ‚chřadnout, umírat‘. – Podobný a poučný je i Němcův sémantický rozbor slovesa *chybovati* – značilo původně pohyb v nesprávném, odchýlném směru (zachovaný, jak známo, i v lidovém rčení „chyba lávky“); sekundární, abstraktnější význam ‚dělat chyby‘ vznikl až později.

Při dokumentaci takových sémanticko-kategoriálních přechodů se Němec moudře přidržuje pojetí jazyka jako systému systémů, jak bylo v pražské koncepci zdůrazňováno už od časů Trubeckého⁸ a Jakobsonových (viz heslo *langue*

⁸Viz zvl. N. S. Trubetzkoy, *Grundzüge der Phonologie*, Travaux du Cercle Linguistiques de Prague 7, Praha 1939.

– un système de systèmes ve Vachkově Dictionnaire 1970⁹). Je třeba v této souvislosti připojit, že Němce inspirovala také Jakobsonova kritika de Saussurova srovnání jazyka se šachovou partií:¹⁰ Jakobson tomuto srovnání právem vytýkal, že nebylo domyšleno do všech důsledků. Sám to pak učinil v roce 1929 (ve své monografii *Remarques*, s. 14):¹¹ poukazyval tu na nutnost vyvodit důsledky z narušení rovnováhy v systému, jež vzniklo dřívější změnou a nutně vedlo k tomu, že dalo podnět ke změně nové, systémovou rovnováhu opět restitující. (Vždyť, praví Jakobson, jinak je tomu v šachové partii, kde po tahu systémovou rovnováhu narušujícím nutně následuje tah další, systémovou rovnováhu opět obnovující). Jde tu přirozeně zase o uplatnění principu teleologického, jehož působení jsme tu zjišťovali při vzniku nových pojmenování pro nové mimojazykové skutečnosti.

Uplatňování zásad rozažské koncepce můžeme však sledovat i jinak: stalo se tak v další Němcově rozsáhlé monografii, kterou její autor publikoval dvanáct let po monografii předchozí, pod titulem *Rekonstrukce lexikálního vývoje*.¹² Autor tu vyvodil důsledky ze závažné opozice stavějící proti sobě v jazykovém systému jeho centrum a jeho periférii. Této opozici byl věnován druhý svazek nových *Travaux Linguistiques de Prague*, v němž bylo v řadě příspěvků zjišťováno, jak se daná opozice projevuje v jazykových subsystémech (zvláště tu nutno poukázat na příspěvky F. Daneše a J. Filipce, sledující danou tematiku v obecně jazykovědném kontextu¹³), zatímco I. Němec se jí důsledně a důkladně věnuje v oblasti bohemistické; několika poznámkami chceme tento druhý jeho monografický vklad uzavřít.

Tomuto zatím nejrozsáhlejšímu a svým způsobem zatím vyvrcholujícímu dílu I. Němce tu můžeme opravdu věnovat jen několik stručných poznámek – podrobněji se o něm zde rozepsat není možno už z důvodů technických, daných omezeným rozsahem tohoto článku, ale i z důvodů náročnosti daného úkolu, který autorovi v oblasti bohemistické byl přece jen vzdálenější na úseku subsystému lexikologického. Na štěstí tu lze odkázat na velmi kompetentní tištěný referát, který o Němcově díle nedlouho po jeho vydání publikoval referent tak povoláný, jako je J. Filipec (hned v následujícím ročníku *Slova a slovesnosti*¹⁴). Je to posudek velmi uznalý, oceňující autorovu podnětnost a přímočarost jeho

⁹J. V a c h e k, *Dictionnaire de Linguistique de l' École de Prague*, Spectrum, Utrecht-Anvers 1970.

¹⁰F. de S a u s s u r e, *Cours de linguistique générale*, Payot, Paris 1917.

¹¹R. J a k o b s o n, *Remarques sur l' evolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves*, in: *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 2, Praha 1929, s. 3–118.

¹²I. N ě m e c, *Rekonstrukce lexikálního vývoje*, Studie a práce lingvistické 14, Academia, Praha 1980.

¹³Viz F. D a n e š, *The Relation of Centre and Periphery as a Language Universal*, in: *Travaux Linguistiques de Prague* 2, Academia, Praha 1966, s. 9–21. – J. F i l i p e c, *Problem des Sprachzentrum und der Peripherie des Wortvorratsystems*, tamtéž, s. 257–275.

¹⁴J. F i l i p e c, *Nová publikace a historická lexikologie*, SaS 43, 1982, s. 51–5.

řešení na pozadí jeho „teoreticky fundovaných a metodologicky přínosných i suggestivních výkladů“. Připojme k recenzentovým hodnotícím poznámkám ještě svou poznámku osobní, zdůrazňující, že i v tomto svém druhém velkém díle autor opět zůstává věren staré pražské zásadě teleologického vidění jevů jazykového vývoje. Toto vidění mu umožňuje správně hodnotit lexikální vývoj se zřetelem k rozlišování mezi lexikálními složkami centrálními a okrajovými stejně jako přesuny, k nimž v průběhu vývoje mezi oběma druhy složek dochází. Velmi správně je kladen i důraz, jež hraje ve vývoji slovní zásoby změna poměrů ekonomických, sociálních i kulturních, jež vývoj lexika nutně registruje a jež se stávají i naopak cenným zdrojem vědění o těchto dávných obdobích, jinak současnému lexikálnímu poznání nepostižitelných. Po této stránce znamená tedy Němcova práce velký přínos i pro práci českých historiků, jimž poskytuje cenný materiál jim jinak nedostupný.

Je zajímavé, že i pražští anglisté si někdy uvědomovali závažnost průzkumu současného lexika, pokud se týče jeho dané struktury v současné době. Setkáváme se tu se jménem V. Mathesia, dobře znalého lexikální situace jak anglické, tak české. Situaci v angličtině se zabýval už v roce 1940, v příspěvku skromně nazvaném *Příspěvek k strukturálnímu rozboru anglické zásoby slovní* (v českém znění pak též příspěvek vyšel v roce 1947, už po autorově smrti).¹⁵

Ve svém příspěvku Mathesius poukazuje na to, že každé jednotlivé slovo v jazykovém systému může být podle jazykového povědomí průměrného mluvčího zařadeno buď do větší skupiny příbuzných slov, s nimiž má společné základní sémantéma, nebo je po této stránce izolované, protože nemá kmenové příbuzenství s jinými členy téže zásoby slovní. Pojednání prvního typu (např. *sedadlo*, *sedátko*), synchronně příbuzná se slovesným kmenem *seděti*, označuje Mathesius jako zařadující, kdežto pojmenování druhého typu (např. *židle*) označuje jako značková, izolovaná. Ukazuje se podle něho, že v češtině na rozdíl od angličtiny (a řady jiných jazyků) patří nová jazyková pojmenování zpravidla do kategorie zařadující, zatímco v druhých jazycích patří spíše do kategorie značkové. Tak např. proti českému *domácí učitel*, *domácí lékař*, kde je jasné přiřazení k sémantému *dům*, stojí anglické *private teacher*, *family doctor*, v nichž příslušnost k sémantému *house*, popř. *home*, chybí, takže je třeba klasifikovat je spíše jako značková, izolovaná. Mathesiovo třídění pojmenování na tyto dvě kategorie ovšem nijak nezmenšuje záslužnost Němcovy práce – tomu šlo o historický vývoj lexika, nikoli, jako Mathesiovi, o synchronní rozbor lexika v dané době.

Uhrnem lze tedy právem říci, že se Igor Němec svými zde komentovanými pracemi (hlavně ovšem druhou z nich) důstojně přiřazuje k dílu slavných protagonistů pražské funkčně strukturalistické školy, zvláště pak Jakobsona, Trubekého a Havránka, a lze právem očekávat, že jeho dílo bude inspirovat i další badatele na poli strukturalistické lexikologie.

¹⁵ V. Mathesius, *Příspěvek k strukturálnímu rozboru anglické zásoby slovní*, ČMF 26, 1940, s. 79–84.